

УДК: 398.9

Деркембаева Г.

К.Тыныстанов ат. БМУ, магистрант

КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ АЛЛИТЕРАЦИЯ КУБУЛУШУ

Аллитерация кубулушу кыргыз тили илиминде толук изилденип бүтө элек. Бул макалада көркөм тексттеги аллитерациянын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү талдоого алынды.

Негизги сөздөр: Аллитерация, лингвостилистика, фоностилистика, ыргак, тема, поэтика, көркөм текст, эстетикалык баалуулук.

Явление аллитерации не полностью исследовано в кыргызском языкознании. В данной статье анализируются особенности аллитерации в художественном тексте.

Ключевые слова: Аллитерация, лингвостилистика, фоностилистика, созвучность, ритм, тема, поэтика, художественный текст, эстетическая ценность.

The phenomenon of alliteration is not fully investigated in Kyrgyz linguistics. The article analyses the features of alliteration in an artistic text.

Key words: alliteration, linguistics, phonostylistics, consonance, rhythm, tempo, poetics, artistic text, aesthetic value.

Тилдин тыбыштык түзүлүшү лингвостилистикада маанилүү милдетти аткарат. Кептеги, пикир алышуудагы таасирдүүлүк, көркөмдүүлүк, угумдуулук дал ушул тилдин тыбыштык түзүлүшүнө да көз каранды болуп эсептелет. Кептин темпи, ритмо-мелодикасы, басым, тон, кыраат, ыргак ж.б. фоностилистикалык каражаттар туюндуруп жаткан ойдун жеткиликтүү, таасирдүү болушун камсыздап турат.

Тил илиминде лингвостилистика илиминин бир тармагы болуп саналган фоностилистика илими кептин тыбыштык жактан жабдылышын, көркөм тексттеги стилдик мүмкүнчүлүктөрдү, көркөмдүктү шарттоочу кызматын, улуттук тилдин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн изилдейт.

Бул багытта кыргыз тил илиминде К.Рысалиевдин «Кыргыз ырларынын түзүлүшү» (1965), Б.Керимжанованын «Кыргыз ыр түзүлүштөрүнүн кээ бир маселелери» (1964), Т.Аширбаевдин «Кыргыз тилинин стилистикасы: Фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика (2000), «Тилдин фонетикасынын жеке лексикалык бирдиктеринин стилистикалык табияты» (2000), К.Токтоналиевдин «Кыргыз тилинин фонетикасы боюнча изилдөөлөр» (1991), Т.Акматов, А.Орусбаев, Ж.Сыдыковдордун «Фонетическая структура современного киргизского литературного языка и диалектов» (1990) өңдүү эмгектеринде сөз болот. Ошондой болсо да, кыргыз тилинин фонетикасынын стилистикасы ар тараптан кеңири жана терең изилденип бүтү деп жыйынтык чыгарууга эч мүмкүн эмес. Анткени фоностилистика боюнча изилдөөгө муктаж болгон толуктоолорду, тереңдетип изилдөөлөрдү талап кылган жана башы ачылбай келе жаткан маселелер да арбын.

Бул макалада фоностилистикалык каражаттардын бири болуп саналган аллитерациянын көркөм тексттеги кызматына токтолмокчубуз.

Көркөм чыгарманын табияты, көркөмдүк, эстетикалык баалуулугу, окурмандын жан дүйнөсүн байытуучу касиети, каармандардын образынын жаралышы тилдик каражаттардын колдонулушу менен шартталган. Көркөм чыгармада коомдук турмуштун көп кырдуу жактары ар кыл ыкмаларда образдар

аркылуу сүрөттөлөт. Мындай шартта көркөм стиль колдонулат. Көркөм стиль өзүнүн образдуулугу, таасирдүүлүгү, экспрессивдүүлүгү, эмоциялуулугу жана эстетикалуулугу менен башка стилдерден айырмаланып турат. Көркөм стиль көркөм текстти жаратат, анын табияты татаал.

Көркөм тексттин табияты тууралуу Т.Маразыков мындай дейт: “Биздин көркөм дүйнөбүз, эстетикалык көз карашыбыз, турмушка карата оң же терс баамыбыз, үмүт-тилегибиз, кыялый дүйнөбүз, ишеним-рухубуз, көкүрөктө терең катылган, муундан муунга өтүп турган каада-салт, үрп-адатыбыз, жалпы маданиятыбыз, дүйнөгө карата философиялык ой чабыттарыбыз, көркөм ой жүгүртүү дараметибиз, адамдык парасатыбыз, сулуулукту, аруулукту сезүү туюмубуз көркөм стилдеги текст аркылуу абдан терең жана ар тараптуу чагылат. Көркөм стилдеги текст – кайталангыс, уникалдуу, улуттук маданиятты жана жалпы адамзаттык маданиятты түптөөгө негиз болгон жагдайларга бай, өзгөчө текст. Анткени анда улуттун бүтүндөй маданияты, мурункунун өтө бай тажрыйбалары, турмуштун ачуу чындыгы, илим-билими жана кайталангыс өзгөчөлүктө түзгөн көркөм-эстетикалык табылгалары, ачылыштары бар” (Маразыков Т.С. 2-к. 2005. 95). Көркөм тексттин жаралышында фоностилистикалык каражаттардын бири болуп эсептелген аллитерациянын өз орду бар. Аллитерация, негизинен, поэтикалык тексттерде колдонулат. Ал ыр саптарынын уккулуктуулугун, таасирдүүлүгүн, көркөмдүүлүгүн күчөтүп, ырдын ыргактуу айтылышын жаратат. Айрым учурларда аллитерация прозалык чыгармаларда да кездешет. Көркөм тексттин аллитерация кубулушу көркөмдүктү шарттоочу, уккулуктуулукту, добуш кооздукту жаратуучу негизги фоностилистикалык каражаттардан болуп саналат. Академик В.В.Радлов: “Образцы народной литературы тюркских племен” деген эмгегинде “Аллитерация ритмикалык бирдиктердин башында колдонулуп, ыр саптарында басымдуулук кылган ыкма болуп саналат. Ал - байыртан бери келе жаткан башкы рифманы – уйкаштыкты түзүүчү ыкма”, – деп белгилесе, (Үерб, 1961: 56.), Н.Г.Гальперин аллитерацияга төмөндөгүдөй мүнөздөмө берет: “**Аллитерация** – айтыла турган ойго, **ырга кошумча музыкалык-мелодикалык ыктуу эффект берүүчү стилистикалык өзгөчө ыкма**. Бул ыкманын маңызы бири-бирине жакын жайгашкан тыбыштардын же сөз айкаштарынын үндөштүгүн түзүү болуп эсептелет” (Гальперин, 1958: 275.)

Кыргыз эли – ыр жандуу эл. Бекеринен миллион сапты камтыган улуу «Манас» эпосун жаратпаса керек. Андагы ыр саптарында аллитерация өтө жыш колдонулат. Дегеле, кыргыз поэзиясында аллитерациялык ыкма күчтүү өнүккөн:

1. Сай күлүктү тарттырып,
сандыргалуу Алмаңдын,
салтанатын арттырып.

Сары улакты таптырып,
садагасын чаптырып (С.О.1979.319.)

2. Кайрадан карап чыгам дүйнөнү артып,
капилет көрөмбү деп карааныңды.

Кайрадан мен боштукта жүрөм калкып,
кай жактан сени билбей табаарымды. (Султанов, 1982: 22.).

Мисалдардан көрүнүп тургандай, поэтика тилине мүнөздүү ыргакты жаратууда аллитерация негизги милдетти аткарып турат. Ар бир саптын башталышы бирдей тыбыштар (с жана к) менен башталып, ырга тиешелүү ыргактын баштапкы элементин жаратты. 1-мисалдагы **са** 2-мисалдагы **ка** ар бир саптын баштарында колдонулуп, ыргактуулуктун экинчи элементин уюштурду. 1-мисалдагы **тарттырып, арттырып, таптырып, чаптырып, 2-мисалдагы артып, калкып; карааныңды, табаарымды** лексикалык бирдиктеринин тутумундагы а, ы жоон үндүүлөрү, биринчиден, ар бир сөздө колдонулуу менен өз ара үндөштүктөгү тилдик каражаттарды шарттаса, экинчиден ырга мүнөздүү уйкаштыкты уюштурду. Бир эле тыбыштын саптар башындагы кайталанышы, же саптар ичиндеги тилдик бирдиктердеги аллитерацияланышы ыргакты гана жаратпастан, көркөмдүктү жана көркөмдүккө шайкеш келген мазмунун да шарттап турат. Ырдын эстетикалык баалуулугу ушундан келип чыгат. Аллитерация көркөм текстте, т.а., поэзия тилине өзгөчө өң-түс берип, ыр формаларынын уюштурулушуна негиз болуп, айтым бөтөнчүлүгүн жаратып, уккулуктуу жана таасирдүүлүктү арттыруу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ. Кандай гана поэтикалык чыгарманы албайлы, анда белгилүү бир поэтикалык ой, көркөм табылга болот. Жогорудагы бир үзүм поэтикалык саптардын да көркөм табылгасы катары **с** жана **к** тыбыштарынын аллитерациясын атоого болот. Поэзияда тыбыштардын аллитерациясы фоностилистикалык каражат катары поэтикалык тилде көркөм боек кызматын аткарат. Ансыз ыр тексттеринде лирикалык сүрөттөөлөрдүн, жаратылыштагы көрүнүштөрдүн, каармандардын психологиялык абалын ж.б. так жана ачык, элестүү жана образдуу чагылдырып берүү мүмкүн эмес. Демек, аллитерация, жалпы эле фоностилистикалык бардык каражаттар көркөм текстте өзгөчө орунга ээ. Көркөм тексттин сезимге таасир этүүчү негизги каражаттарынын бири – фоностилистикалык коннотациялар. Себеби ар бир стилдик коннотацияда чыгармадагы психологиялык жагдай өтө сыйымдуу камтылат. Подтексттик ойду туюндурууда ар бир коннотация белгилүү жүк көтөрүп, чыгарманын ийгилиги үчүн алмаштыргыс кызмат аткарып турат. Стилдик коннотацияларсыз зарыл деп эсептелген мазмундагы текст түзүлбөйт, аларсыз көркөм чыгарманын эстетикалык таасири жоголот, ырдын угумдуулугу, жугумдуулугу төмөндөйт. Ошондуктан ар кандай көркөм тексттин стилдик жактан жетишкендиги да, кемчилиги да фоностилистикалык коннотацияларга түздөн-түз байланыштуу болот (Алымбаева, 2011: 127).

Поэтикалык текст тилинин көркөмдүк дараметин жогорулатууда, адамдын жан дүйнөсүн лирикалык маанайда ачып берүүдө, көркөм тексттин эстетикалык баалуулугун жаратууда, тилдик каражаттардын колдонулуш ийкемдүүлүгүн уюштурууда аллитерация кубулушунун функциясын төмөндөгүдөй мисалдар менен да далилдөөгө болот:

1. Сүйүү деген сүйүү эмес бетинден,
сүйүү деген сүзүп өтүү деңизден. (А.О).
2. Канаты күмүш ак туйгун,
калкылдап калкып учармы,
кайыптуу жерге узармын,
кайыңды көрсөм конормун.

Кайышпай кайың көтөрсө,
как ошо жерде болормун (С.О.2-т, 1981: 268)

1-мисалдын **сүйүү, сүйүү, сүйүү, сүзүп** деген төрт сөзүндөгү **с** тыбышынын кайталанып колдонулушун аллитерациялык бир ыкма, ал эми **ү, ө, и, е** ичке үндүү тыбыштарынын сөздөр тутумунда өз ара үндөшүп келишин аллитерациялык экинчи ыкма катары кароого болот. **И, е** тыбыштарынын үндөшүп келиши ырга мүнөздүү ыргакты жана уйкаштыкты жаратууда салымы чоң. 2-мисалдагы **к** тыбышынын жыш колдонулушу, сөз баштарында **ка, кай** формаларында үндөштүктө уюшулушу аллитерациялык кубулушту шарттап турат. Өз кезегинде, ал аллитерациялык ыкма сап башындагы: **канаты, калкылдап, кайыштуу, кайыңды, кайышпай, как** сөздөрүнүн удаалаш келген: **калкылдап кайып, кайышпай кайың** сөз айкаштарынын ыргактуу, көркөм, угумдуу айтылышын камсыздап турат. Натыйжада, мисалдардагы аллитерация кубулушу поэзия тилине мүнөздүү көркөмдүүлүктү, эстетикалык баалуулукту жаратууда чоң милдет аткарды.

Адабияттар:

1. Гальперин И.Р. Информативность единиц языка. -М.: Высш. шк., 1974. - 175 с.
2. Маразыков Т.С. Кыргыз тилинде тексти интеграциялоочу лингвистикалык каражаттар: Окуу куралы. -Бишкек: Бийиктик, 2005. -166 б.
3. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. Ч 3. -СПб., 1870. -412с.
4. Султанов О. Жан берели сүйүүгө. -Фрунзе: Кыргызстан, 1982. - 287 б.
5. Султанов О. Чарчоонун жүзүнчү ыры. -Фрунзе : Кыргызстан, 1982. - 288 б.
6. Султанов О. Дүйнө. -Фрунзе: Кыргызстан, 1979. -70 б.
7. Орозбаков С. Манас. 2-т. -Ф., 1981.